

**ВАЛЕРІЙ БОРЕНКО, аспірант,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ШЛЯХІВ СТАНОВЛЕННЯ РО- МАНУ-ЕПОПЕЇ У ПРАЦЯХ М.М.БАХТІНА

У статті аналізуються основні положення романної теорії М.М.Бахтіна. Основна увага приділяється проблемі жанрової специфіки роману як основи для становлення «нового великого епосу». Досліджуються художні механізми формування «великої епічної форми».

Ключові слова: жанрова форма, роман, роман-епопея, романний жанр, романне мислення, діалог, діалогічність, багатоголосся.

В статье анализируются основные положения романной теории М.М.Бахтина. Основное внимание уделяется проблеме жанровой специфики романа как основы для становления «нового большого эпоса». Исследуются художественные механизмы формирования «большой эпической формы».

Ключевые слова: жанровая форма, роман, роман-эпопея, романский жанр, романное мышление, диалог, диалогичность, многоголосие.

The article deals with the main aspects of M. Bakhtin novelistic theory. It focuses on the problem of novel genre specific as the basis for establishing a 'new great epic'. The mechanisms of 'big epic form' in literature is examined as well. Keywords: genre, romance, epic, novelistic genre, novel thinking, dialogue, dialogue, polyphony.

Упродовж кількох століть провідним у літературі залишається жанр роману. Пристосовуючись до зміни часів, він постійно еволюціонує і трансформується. Однією з новацій на ниві романного жанру, яка була викликана до життя радикальним оновленням онтології європейського континууму в першій половині XIX столітті стала нова синтетична форма роману, яку зараз позначають вже звичним терміном «роман-епопея» і яку розглядають як завершальну ланку у ланцюжку «оповідання – повість – роман – роман-епопея».

Як такий, жанр роману-епопеї викликає пильний інтерес літературознавців і критиків. Дослідженню шляхів його виникнення та специфіки жанрової природи присвячено розвідки таких науковців як О. Чичерін, Д. Затонський, Д. Наливайко, І. Бернадська, Т. Бовсунівська, Н. Копистянська та багатьох ін. У своїх теоретичних роздумах дослідники неодноразово звертаються до наукової спадщини М.М.Бахтіна, зокрема, до його концепції роману. Однак положення романної теорії М. Бахтіна використовуються здебільшого при аналізі шляхів формування роману, тоді як спостереження, що проливають світло безпосередньо на механізм виникнення такого синтетичного жанру як роман-епопея, недостатньо актуалізовані у науковому дискурсі, хоча теоретико-естетичні пошуки на цій ниві «неможливі, – за слухним висновком В.М. Переверзіна, – без залучення спадщини М.М. Бахтіна» [3]. Без урахування засадничих ідей ученого уявлення про шляхи формування та естетичну сутність роману-епопеї буде неповним.

Тому у межах цього наукового викладу ми поставили за мету окреслити і проаналізувати ті положення романної теорії М.М. Бахтіна, які є актуальними з точки зору виникнення і функціонування роману-епопеї. Обраний ракурс дослідження визначає його новизну і актуальність.

Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- 1) проаналізувати теоретичні праці М. Бахтіна, пов'язані з проблемами роману;
- 2) відібрати положення, що стосуються загальнокультурних і внутрішньолітературних чинників виникнення романної форми;

3) транспонувати ці положення на таку велику епічну форму як роман-епопея.

Об'єктом дослідження є наукові студії М. Бахтіна, присвячені теорії роману («Эпос и роман», «Слово в романе», «Из предыстории романного слова», «Формы времени и хронотопа в романе»). Предмет дослідження – теоретичні положення щодо механізмів виникнення роману-епопеї.

Одразу зазначимо, що у працях М. Бахтіна відсутня власне терміносполука «роман-епопея», якою сьогодні учені оперують у своїх студіях як уже готовим і «легітимним», принаймні, у межах східнослов'янського літературознавства, терміном. Причину такої відсутності вбачаємо у тому, що термінологема «роман-епопея» була сконструйована й уведена до широкого вжитку львівським науковцем О.В. Чичеріним наприкінці 1950-х рр., тоді як праці Бахтіна, присвячені проблемам роману, були створені головним чином у 30-40-х роках минулого століття.

Однак у працях М. Бахтіна як одного з найбільш авторитетних на сьогоднішній день дослідників феномена роману сформульовані деякі важливі положення, що дозволяють збагнути шляхи народження не лише роману як специфічної форми естетичної свідомості, а й роману-епопеї як його більш пізньої і якісно іншої трансформації.

З цього приводу зазначимо, що у процесі народження роману-епопеї як «цілісного, внутрішньо єдиного жанрового утворення» [4] ми вбачаємо дві основні стадії. Перша з них у часі та якісних характеристиках співпадає зі становленням роману як самостійної жанрової форми. Друга стадія пов'язана з народженням в процесі подальшого розвитку романної свідомості тієї жанрової форми, яку ми вже звично називаємо романом-епопеєю. Ті питання теорії роману, які висвітлює у своїй праці М.М. Бахтін, пов'язані насамперед з першою стадією – безпосередньо з розвитком романної свідомості і тим літературним жанром, в якому вона знаходить своє вираження.

Особливості погляду М. Бахтіна на природу й становлення роману визначається насамперед специфікою жанрової концепції, запропонованої видатним філологом. У цьому сенсі на особливу увагу заслуговує стаття «Эпос и роман». Її основою стала доповідь, що була прочитана автором на засіданні теоретичної секції Інституту світової літератури у Москві 24 березня 1941 р. Автор назвав її «Роман как литературный жанр». Однак при першій публікації в журналі «Вопросы литературы» у № 1 за 1970 рік стаття отримала назву «Эпос и роман» і під тією ж назвою увійшла до книги вибраних праць М. Бахтіна «Вопросы литературы и эстетики» (1975).

У цій праці характеристику жанрових ознак роману подано на контрасті і з опорою на жанрові прикмети епосу (звідси й назва цієї статті). Саме у цій статті сформульовано засадниче для концепції Бахтіна теоретичне положення про роман як «єдиний жанр, що перебуває у стадії становлення серед давно готових і частково уже мертвих жанрів» [1, 448], таких, зокрема, як епопея, що є «не лише давно готовим, але вже й глибоко застарілим жанром» [1, 447]. Зіставляючи у своїй статті епос і роман як «старий» і «новий» жанри, учений зазначає, що в романі замість переказів відзначається опора на досвід і вільний вимисел автора; замість однотонної серйозності – навмисна різностильність, змішування високого і низького, серйозного і смішного. Окрім цього, в романі з'являються авторські маски, естетично цілеспрямовано використовується не тільки зображуюче, а й зображене слово.

У цій же статті Бахтін висловлює й іншу засадничу для своєї концепції ідею. Учений позиціонує роман як єдиний ще «неготовий» жанр, який не має канону, як інші жанри; відтак історично дієвими для роману є лише окремі його зразки, але не жанровий канон як такий. У розвідці «Формы времени и хронотопа в романе» учений окреслює ті структури, які він вважає константними для романного жанру, такими, що визначають напрям його змінюваності та впливу на решту літератури: по-перше, це стилістична тривимірність роману, пов'язана з багатомовною свідомістю, що реалізується в ньому; по-друге, зміна часових координат літературного образу в романі; по-третє, зона контакту з сьогоденням (сучасністю) у його незавершеності. М. Бахтін зауважує, що всі ці три особливості в романі органічно пов'язані між собою [1, 454-455].

Відтак, виходячи з окреслених теоретичних положень, культурно-мистецьку передумову становлення роману як нового жанру слід вбачати у спостереженому Бахтіним феномені «руйнації епічної дистанції у процесі сміхової фамільяризації світу і людини, зниженні об'єкту художнього зображення до рівня неготової й рухомої сучасної дійсності» [1, 466].

Протиставляючи у своїй розвідці епос і роман як «високий» і «низький» жанри, дослідник наголошував, що у «високих» жанрах будь-яка влада і привілей, будь-яка значущість і висота виведені з зони фамільярного (тобто близького, безпосереднього) контакту в «дальовий» план (одяг, етикет, стиль мовлення героя і стиль мовлення про нього), тоді як сучасна дійсність, «теперішнє» було предметом зображення лише у «низьких» жанрах. Саме течія і мінливість синхронного життя, що була основним предметом зображення у сфері народної сміхової творчості як в

античному світі, так і в Середньовіччі, мали, за М. Бахтіним, першочергове значення для народження і формування романного слова. Саме тут, у народному сміху, «веселому й нищівному» водночас, слід, за М. Бахтіним, шукати справжнє – фольклорне – коріння роману як жанру, націленого на зображення сучасності як такої.

Фольклорні, народно-сміхові джерела роману, згідно концепції М. Бахтіна відіграли важливу роль і в руйнуванні епічної дистанції і переході образу людини з «дальового» плану в зону контакту з незавершеною подією теперішнього, а відтак викликали докорінну перебудову образу людини в романі. Першим і вельми важливим етапом у цьому зв'язку Бахтін вважав сміхову фамільяризацію образу людини. Сміх зруйнував епічну дистанцію, дозволив вільно й фамільярно досліджувати людину, викривати невідповідність між її зовнішністю і внутрішнім світом, між можливістю та її реалізацією. У образ людини було внесено істотну динаміку, передусім динаміку неспівпадіння й різнобою між різними аспектами цього образу; людина перестала співпадати з самою собою («Людина або більша від своєї долі, або менша від своєї людяності» – зазначає з цього приводу М. Бахтін), а відтак і сюжет перестав вичерпувати людину до кінця. Такий напрямок трансформації епічної традиції віддзеркалив нову концепцію людини, яка «не може бути цілковито втілена в існуючу соціально-історичну плоть». Саме ця руйнація епічної відстані як вивільнення від регламенту уможливила утвердження людської особистості та її приватного життя як основного об'єкта зображення в романі.

У цій же статті окреслена й інша суттєва особливість концепції роману, запропонованої Бахтіним. Вона полягає у тому, що трактуючи, подібно до Гегеля, роман як «жанр, що народжений і вигодований новою добою світової історії і тому глибоко споріднений з нею» [1, 448], учений пов'язує його не з «поверховою строкагістю й галасом літературного процесу», а осмислює як утворення, що визначає «великі й істотні долі літератури» [1, 449, 451].

У цьому сенсі на першочергову увагу заслуговує той факт, що феномен появи такого літературного жанру як роман (у сучасному розумінні цього терміна) М. Бахтін, на відміну від Гегеля пояснює не просто зміною форм західноєвропейської естетичної свідомості, а її виразним рухом від «монологу» до «діалогу». Не аналізуючи у межах цього викладу бахтінське розуміння понять «монолог» і «діалог», зазначимо однак, що, згідно концепції ученого, саме протиборство монологічного й діалогічного начал здебільшого й визначає долі майбутньої літератури. Монологічне начало, за твердженням М.М. Бахтіна, досягає своєї межі в міфі, а також у «прямих» жанрах епосу (епопея), лірики (дифірама, ода) і драми (трагедія).

Водночас учений стверджував, що жива реальність завжди розмаїтіша, аніж це може вловити й вмістити у собі будь-яка монологічна мова. У результаті між багатомірністю дійсності й одномірністю таких мов виникає «зазор», що створює підґрунтя для їх «взаємовисвітлення» і «взаємокритики». Коментуючи цей постулат романної теорії М. Бахтіна, Г.К. Косіков слушно наголошував, що авторитарність монологічних мов підривається тиском самого життя, вони набувають здатності почувати себе не як єдино вірна, а як одна з можливих точок зору на світ. Суперечачи одна одній чи одна одну підтримуючи, існуючи й рухаючись між полюсами взаємної «згоди» і «незгоди», такі точки зору вступають між собою в діалогічний контакт і створюють атмосферу соціально-мовного різноманіття [3, 46].

Саме як діалогічне начало, перенесене в літературну площину, М.М. Бахтін і мислить «романне» начало. Історію «романного слова» він бачить передусім як історію розвитку принципу «багатомовності», як тривалу, але успішну боротьбу «діалога» з «монологом», «прози» з «поезією», «роману» з «епосом». Роман для М.М. Бахтіна – це не звичайний жанр (не «жанр серед жанрів»), якому притаманний певний «канон», а саме стихія «взаємоосвітлених мов».

Як така, ця стихія, наголошував М.М. Бахтін у статті «Из предьстории романного слова», існувала завжди, вона «споконовічніша від канонічної й чистої одномовності» [1, 455], однак безпосередньо до настання Нового часу в літературі домінував саме монологічний принцип, тобто «прямі» й «готові» жанри. Діалогічні ж форми існували ніби на периферії чи напівофіційно і лише часами проривалися на авансцену літературного життя. Вони створили у літературі те середовище, яке М.М. Бахтін визначив як «передроманний» клімат.

У античності таке «передроманне» начало М.М. Бахтін убачав у факті існування величезного світу «сміхової літератури», що виростала з насмішкуватого перекирвляння будь-якого «прямого» слова про дійсність. Цей «міжжанровий» світ містив, згідно тверджень ученого, найрізноманітніші форми, починаючи з пародійних загадок і закінчуючи травестійними «контробробками» високих національних міфів. Бахтін був переконаний у «безжалісно-критичному» характері сміху у таких творах, а також у тому, що вони завдяки своїй пародійно-травестуючій спрямованості «звільняли свідомість від влади прямого слова, руйнували глуху замкнутість свідомості у своєму слові, у

своїй мові» [1, 425] і у такий спосіб слугували прямим джерелом романної діалогічності.

Окреслені вище теоретичні положення Бахтіна щодо жанрової незавершеності роману як жанру, його закоріненості у сміхову культуру, його діалогічної природи стосуються безпосередньо специфіки романної форми. Водночас, як було наголошено вище, у працях ученого є низка тверджень, що прояснюють власне механізм появи і естетичну природу роману-епопеї. Передусім зазначимо, що у своїй студії «Роман воспитания и его значение в истории реализма» в розділі «Время и пространство в произведениях Гёте» учений стверджував сам факт існування літературних творів, що лежать на межі між романом і новим великим епосом, призначення яких полягає у тому, щоби «давати цілісну картину світу і життя, відобразити весь світ і все життя» [2, 226]. Відтак саме роман як художня форма, що виникає внаслідок руйнації епічного світовідчуття й зумовленого ним способу відображення дійсності, «не терпить жорсткої регламентації, не має канону і постає абсолютно вільним утворенням» [5, 7], відкриває шляхи до нового розквіту епосу, створення таких нових художніх можливостей, яких не знала гомерівська поезія, – а саме до появи тієї жанрової форми, яку М. Бахтін, не маючи у своєму термінологічному арсеналі термінологієми «роман-епопея», називав просто «новим великим епосом». Визначення «новий» має у цьому випадку концептуальний характер, оскільки «сигналізує» про відродження жанру епопеї в процесі еволюції художнього мислення романного типу, але уже в якісно нових формах, що покликані виразити зміст життя на новому оберті культурно-історичного розвитку.

Послугуючись теоретичними положеннями М. Бахтіна, можна виокремити щонайменше два істотні аспекти щодо механізмів виникнення роману-епопеї. По-перше, поява масштабних оповідних творів на кшталт «Війни і миру» чи «Жана-Крістофа» (як визнаних зразків жанру) зумовлена повсякчасною тенденцією роману до розростання за рахунок прагнення до якомога повнішого осягнення синхронної дійсності. Власне, саме ця тенденція до розростання раніше чи пізніше і призводить до появи «нового великого епосу» («великої епічної форми»). Таким чином, згідно концепції М. Бахтіна, «новий великий епос» встає, як підсумовував В.М. Переверзін, «в один ряд з романом – тому що, як і в романі, у ньому панує не традиційно-епічне, а романне мислення» [4].

Другий аспект стосується того, в який спосіб відбувається задеклароване Бахтіним «розростання» роману. Тріумфальну ходу роману літературами Європи М. Бахтін пов'язує із радикальною зміною ціннісних установок в літературі як вислідом епохальних змін у соціальному житті. Однак для нього межа між Середньовіччям і Новим часом – це перш за все «межа між періодом авторитарності та прагнення до «словесно-ідеологічної централізації», з одного боку, і добою принципової децентралізації культурної свідомості, «мовних ідеологій», коли кожна з них стала прагнути до автономії і самоствердження, що досягаються у процесі напруженого діалогу-суперечки з іншими такими ж ідеологіями» [3, 48]. Виступаючи по суті художнім вираженням цього «активно-багатомовного світу», роман, за концепцією М.М. Бахтіна, постає не лише провідним жанром нової доби, а й жанром, що втягує у свою орбіту усі «прямі» жанри, оскільки «ця орбіта співпадає з основним напрямком розвитку усієї літератури» [1, 451].

Таке «втягування» уможливується сутністю роману як «неготового», «пластичного» жанру, кістяк якого «ще не затвердів», який «не має канону», не регламентується жодними «поетиками». Ці бахтінські характеристики роману в імпліцитній формі містять ідею про потенційну відкритість його жанрової конструкції, до якої може бути залучений будь-який жанр. Так, у розвідці «Форми времени и хронотопа в романе», розглядаючи ідилічний хронотоп і наголошуючи на величезному значенні жанру ідилії для становлення роману як жанру [1, 377], Бахтін фактично заявляє про «втягування» жанру ідилії в конструкцію роману.

Близькі за змістом ідеї учений висловлює і у своїй студії «Слово в романе», наголошуючи, що «роман дозволяє залучення до свого складу різних жанрів, як художніх (вставні новели, ліричні п'єси, поеми, драматичні сценки тощо), так і нехудожніх (побутові, риторичні, наукові, релігійні та ін.). <...> Будь-який жанр може бути залучений в конструкцію роману» [1, 134]. При цьому учений наголошує на існуванні цілої групи вставних жанрів, що «прямо визначають собою конструкцію романного цілого, створюючи особливі жанрові різновиди роману» [1, 134]. До таких жанрів Бахтін зараховує сповідь, щоденник, описи подорожей, біографію, листи тощо. Усі ці жанри, за слушним спостереженням ученого, можуть не лише міститися в романі як його істотна конструктивна частина, а й «визначати форму роману як цілого (роман-сповідь, роман-щоденник, роман у листах і т. п.). Кожен із цих жанрів має своїми словесно-смысловими формами оволодіння різними сторонами дійсності. Роман і використовує ці жанри саме як такі вироблені форми словесного оволодіння дійсністю» [1, 134].

Для Бахтіна такі вставні жанри значимі як «одна з найбільш основних та істотних форм

введення і організації різномовлення в романі» [1, 134]. Водночас саме потенційна відкритість («неготовість») конструкції роману створює можливості для введення у неї елементів інших жанрів («прямих» чи «готових») і використання їх естетичного потенціалу: невіддільний через свій фамільярний контакт з дійсністю, що постійно оновлюється, будь-якій жорсткій регламентації, роман, прагнучи досягнути цю дійсність у її розмаїтій цілісності, «вводить у свою власну конструкцію» [1, 449] такий «готовий» жанр як епопея, «переосмислюючи і переакцентуючи» [1, 449] його: засадничі принципи жанру епопеї роман використовує для того, щоби закарбувати за їх допомогою не лише приватне життя людини на широкому (монументальному) тлі подій національно-історичного масштабу (як, наприклад, в «Розвіяних вітром» М. Мітчелл чи «Войне и мире» Л.М. Толстого). Саме у залученні в конструкцію роману і естетичному переосмисленні характерних елементів жанру епопеї ми вбачаємо один з головних механізмів, дія яких призводить до виникнення роману-епопеї як «нового великого епосу», про який писав М.М. Бахтін.

У межах цієї статті ми акцентували увагу лише на ключових положеннях, що стосуються особливостей осмислення теоретичних проблем роману-епопеї у працях М.М. Бахтіна. Осмисленням ідей ученого щодо проблем «великої епічної форми» ще потребує детальнішого опрацювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и поэтики. Исследования разных лет / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / Михаил Михайлович Бахтин; [сост. С. Г. Бочаров; текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина; примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова]. – М. : Искусство, 1979. – 424 с. – (Из истории сов. эстетики и теории искусства).
3. Косиков Г.К. К теории романа (роман средневековый и роман Нового времени) / Г. К. Косиков // Проблемы жанра в литературе средневековья / Литература Средних веков, Ренессанса и Барокко. Вып. I. – М. : Наследие, 1994. – С. 45-87.
4. Переверзин В.М. Большой эпос русской литературы в типологически жанровом изучении / Владимир Михайлович Переверзин [Электронный ресурс]; режим доступа:
5. http://www.gramota.ru/biblio/magazines/mrs/28_334
6. Серова З. Н. Пути трансформации романной формы в отечественной прозе рубежа XX-XXI веков : дис. на соискание уч. степ. канд. филол. наук : 10.01.01 / Зинаида Наримановна Серова. – Казань, 2011. – 166 с.